(Споминки баби Оришки Прядчихи)

Добре і лихе — все від бога. Дає бог людям щастя; ніхто ж, як не він, святий, посилає людям нещастя. Тим-то де талан, доля, там і безталання; без сього вл<е, мабуть, не можна. Коли б людям все тільки щастило та таланило, що б тоді й на світі було! Може б, і добре було, а може б, і ні, не вгадати. Авжеж, від старих людей не дурно та приказка йде, що, не коштувавши гіркого, не розсмакуєш і солодкого...

От і мені на віку всього траплялося. Не скажу, що я нещасниця. Довелося і щастячка зазнати, і нещастя мене не минуло. За чоловіком за своїм зазнала щастя, та не ким же як не чоловіком і покарав мене бог; а за який мій гріх — того не скажу: так от і в сиру землю піду, не відаючи, чим я прогрішила, чим я святих його прогнівила?.. Та й що з того; чи знати, чи не знати? Рук не підложиш, минулого не вернеш, волі божої не переможеш... Який жеребок випав на твою долю, з таким і калатай мовчки, не нарікаючи...

Я й не нарікаю, я тільки до слова кажу, а нарікати — крий мати божа!.. Нехай мені уста навіки заніміють, замкнуться, коли у мене й на думці є нарікати. ї гріх, і сором нарікати. Як гляну я навкруги думкою, то й бачу, яка-то сила-силюща людей, що бідують куди гірш за мене! У мене що? З мого бідування тільки душу сум та скорботи хмарою криють, а кістки не стогнуть! Ні холоду, ні голоду, ні болісті тяжкій я у себе в хаті захистку не давала, а в іншого!.. І господи!.. Інше і голе, і босе, і холодне, і утроба його з голоду, немов та оплінь у важкому возі, скиглить... Еге!.. І ніхто на таких не зглянеться!..

У мене що! Не яка там і кара мені випала!.. Може, ще то й не кара, а тільки так воно... важко-тялско, може, через те, що серце моє дурне, занадто чутке та перенятливе. Ну, а розум у мене який?.. Звісно, жіноцький, темний, неспроможний зазирнути на саме дно чужої душі та й роздивитися там, як воно і до чого... Що з того, що він зазирав

сліпуючи?.. Темно!.. А світла бігма!.. От і переходиш через свої нетрі помацки, і помилишся, і заблудиш, і собі, і людям негаразд вчиниш. А проте вини моєї нема й не було. Не я ж своє серце сплодила, не я його до себе в груди вложила, не я його чутким таким зробила, не можна мені з грудей його вийняти, не мені його переробити. Мати з батьком таке серце мені наділили... Не мені їх судити... Поможи вже їм, боже, на тім світі виправдатися та всі митарства перейти і ні на одному.не зачепитися!

Так ото калсу вам про мого чоловіка, земля йому пером-пушиною! Він був не те, щоб яка людина невірна або лиха до мене, або до кого з добрих людей, ні, ні!.в Душа у нього була тепла, дружина з нього вірна, незрадлива, не те, щоб там до чужих жінок абощо!.. Сього зроду-віку не було за ним. Кохав він мене вірно, щиросердно. Слова важкого я від нього не чула, до людей він був не двояк, не лиходій, в хазяйстві — дбаха невсипущий, кукібник мозолистий. Усім би гаразд, за все б дякувати богові, коли б тільки не така вдача у нього була, а то чисто наче та, прости господи, підкова з-під коня — не зігнеш її! Вже на чому він став — не стягнеш ти його, не повернеш, хоч ти йому приску гарячого повно за халяви насип.

Так отсе-то й не по мені було, і шашелем воно точить серце моє. Але було у нього, у чоловіка мого, ще дві великих вади. Тямлю я, що нема чоловіка без вади, як нема живої деревини без кори, а проте вельми вони мене за печінки брали і буцім данням тим — отрутою незримо людям труїли моє щастя. Перша вада у мого чоловіка була та, що він вельми любив чортів згадувати: і встаючи, й лягаючи, з чортом, було, не розминеться, і за обідом, і за вечерею без чорта не обійдеться; повсякчас черкає, на що вже й гірше: хліб святий почне було різати — і тут чорта згадає: "Яка отеє чортяка ніж витупила", або: "Чортів ніж хліба не бере..." Страх і згадати, як мене вражає, було, отаке черкання! Ну, нащо йому здалися оті чорти? Яка йому з них користь? Чи вже ж він не тямить, що за чорта добра не буде довіку.

Отак було міркую собі, та й ну його благати: "Антоне! Чоловіче мій любий! Голубе мій сизоперий! Покинь ти чортів! Не займай ти їх, бог з ними!.. Призначено їм від бога по болотах в купинах та в очеретах кублитися — нехай же вони там собі й живуть і здихають: не наводь ти їх в хату; в нас же в хаті образи на покуті, хрест святий на сволоці, а ти чортів сюда пхаєш. Чи до ладу ж воно? Подумай, розкинь головою! Вона ж у тебе не повстяна і не цвяшком бита..."

Він отеє і схаменеться: тихцем любенько погомонить собі в уса та буцім і послухається мене. Іншим разом цілий день не згадає дідька; а по вечері, аби взявся за люльку, так і не втерпить, щоб не черконути — коли не сакви з тютюном чорт сховав, так вже ж ніхто, як чорт, чубук так засмоктав, що й про-тикачка не бере. Або отеє, було, собака на кого гавкне — і тут без чорта не можна: "Який там чорт ходить"; "На якого лисого диявола вона бреше".

Отаку нестатечну людину наділив мені бог за чоловіка! Одначе ж тридцять і одно літечко я за ним прожила і добра нажила, а все-таки до черкання до отого не призвичаїлася. І що воно за знак? Що воно за причина, що так йому чорти мулили? Неначе на самому кінчику язика чортяка раз у раз у нього так і сидить, було; аби роззявив рота, він і вилетить; один вилетить, а другий зараз натомість сяде...

І вже чого тільки я не робила, чого і проти тих гаспидів не чинила! І язик йому хрестила, і свяченою вербою обводила, і маковіївською водою піднебіння обмивала — не помогло!.. А молилася скільки!.. Що свічок тих попоставила! ї отець Лука молебні служив, і язик йому мирував, і смирну з-під плащаниці за зуби йому клав! Овва!.. Нічого не брало! Билася я, побивалася, та й "годі" сказала. Дала йому волю: нехай черкає! І не начеркався він до самої домовини. А я, було, чую, та вже німую: не поможу, кажу собі на думці, так нехай мої скорботи сидять у затишку, у мене в душі, щоб люде їх не чули, не бачили...

А вже друга вада, так хто його знає, як про неї й розказати, з чого його почати? І чудна вона, і смішна, і віку вона йому вкоротила. Була

вона коли не від бога, так прямо від самого того царя болотяного, що по ковбанях полощеться, а на купині на сонці гріється,— бодай би йому, старому собаці!.. Тьфу!..

Щоб зрозуміли ви ваду мого чоловіка і моє лихо з нею, треба вам здалека почати і все моє життя розповісти. Добре! Нате вам, слухайте, коли є охота слухати стару бабу.

Не яка там і стара. На сімнадцятій весні була я, як вийшла нам воля. Я з панських, і чоловік мій панський був: обидвоє ми одного пана були — Марченкові були, коли знаєте, а ке знаєте, так, може, хоч чули. Пані наша доброї душі людина була, а про пана не можна сього сказати. Пані до всякого привітниця була, а пан осокуватий, п'ющий, чарки не проливав, усю свою худобу в горілку вбив, не перевів тільки того, що панине було, бо вона таки на слові кріпка була, як сказала: "Мого добра на пропій не попущу, не дам!" — так і не дала.

Мати моя покриткою мене привела. Казав би хто — прогрішила! Ба! Хіба тоді можна було не прогрішити?.. Грішила неволя людська, а не люде самі. Попустив господь людей своїх на поталу панам... Ну і грішили... Дівувала я у матері, аж доки в двір не взяли мене. Таке те й дівування було, що нічим його й нагадати! І тепер дивлюся в нього, наче в ту воду каламутну, нічого не видно!.. Тьмяно, та й годі.

В пилипівку, саме на Варвари 2, приходить до нас війт їванець — такий він лютий чоловік був, люде його боялися, не любили. Приходить і каже до матері:

— Зараз веди дочку до двору.

— Нащо се? — питає мати. А я — як почула, так і обомліла! "Отеє ж, — думаю собі,— і моя черга прийшла!... Чи до двору йти, чи на гіллю високу, чи в воду глибоку,— все одно... пропала я". І так тремчу, так дрижу, аж шкура на мені ходить.

— На прачку беруть її (себто мене),— промовив їванець,— зараз ідіть...

Мати в сльози, я за нею! Як заголосили, так повна хата суму і голосіння стала! А війт сидить на лаві та:

— Швидше, швидше кінчайте своє голосіння та ходім!

— Яка з мене прачка! — озвалася я.— Не хочу я, не піду!..

— Дурна ти, дівко,— перебив мене війт,— тебе не питають, чи хочеш, чи не хочеш, а сказано "іди", ну і слухайся.

— Знаю я,— каже мати,— яку їм прачку треба... панича ждуть...

— Цить, бабо! — гукнув війт.— А ні, то заціпить... Не наше діло... звісно — твоя дитина, а проте — на все панська воля... Одягайтесь! Ходім... Звісно, для матері діло дотклиме, а все ж не можна не слухатися. Ходім, там вже побачимо, може, пані зглянеться, тільки не треба перед паном змагатися: самі знаєте, який він дроковистий.

Прийшли ми. Покликали нас у світлицю. Вийшла до нас пані з паном.

Пан зараз до матері:

— Дочку твою беремо прачкою, се тобі полегкість... на панщину ти не ходитимеш, роби сама на себе. Чуєш?

Мати йому в ноги, до колін йому припадає, цілує їх та, плачучи, благає:

— Паночку, батечку! На все ваша воля, а я не согласна! Не беріть моєї доні... Ви ж самі, поздоров вас более, добре знаєте, вона у мене одна-єдина... відаєте і чия вона...

Пан на те ні слова, вщипнув мене за щоку і пішов собі геть. А пані підійшла до мене і каже:

— Нічого не бійся!.. Тобі добре буде...

— Я, панійко, не вмію прати...

— Навчишся...

— Еге! Навчишся, мовляв, чухать струпа.

— Кріпися, доню! — промовила мати, втерла рукавом очі і пішла, а я стою собі біля сінешніх дверей, підперла одвірок і сама не тямлю, що мені робити. Стою, услід матері дивлюся та сльози ковтаю... Коли ж хтось мене за рукав смик! Я наче зі сну прокинулася, очима блимнула, бачу: ключниця стоїть.

— Чого стоїш, наче вкопана? — се так вона до мене.— Іди до роботи, не стій: не в гайки грати тебе привели.

Зітхнула я, жалощі свої сховала на саме дно в серці і пішла до роботи... На кутю саме приїхав панич: такий він і молодий, та гидкий був: безвусий, недолужний, все — "кахи, кахи!", гонкий, цибатий та тонкий, наче коноплина... жовтий, буцім соняхів цвіт, та ще й недоріка, зовсім не до стямку балакав. Було, як на яке слово напрутиться, так аж почервоніє, доки його вимовить, а тоді вже як сипне, неначе горохом об стіну; не розбереш, що він і каже.

Приїхало воно, те паненя; горницю про нього заздалегідь прибрали, причепурили... Ключниця загадала мені постіль йому слати і все, що треба там, прибирати...

На Різдво пустили мене до матері, я їй все розповіла, а вона сплакнула і каже:

— Буде, доню, лихо,— і почала доумити мене як і що. А я не знаю, звідкіль вже набралася тієї бадьорості, та й заспокоюю її:

— Не журись, моя матінко! Усе буде гаразд! Пила душа з ковша, нап'ється й з дійниці...— на приказки я шпарка була.— Кажуть, мамо, люде, затого нам воля прийде, тоді я йому дулю під самий ніс...

— Коли-то та воля свята буде? — зітхнула мати.

— Не довіку, мамо, нечистий та його діти пануватимуть на світі.

На /Другий день нового року знов я до двору, справляю свою роботу. До роботи я вабка була, горіла вона у мене в руках.

На Хрестителя, саме так як вже спати лягати, загадує мені ключниця віхтювати підлогу в паничевій світлиці. Я їй кажу:

— Вранці сьогодні вишарувала.

— Не твоє діло! Роби, що тобі кажуть,— треба слухатися. Шарую. Мені й невдогад, що ключниця зводницею була. Аж ось невдовзі — двері рип!.. Панич біля мене... Та до мене... Я від нього, а він до мене... я до дверей — двері на замку. Я стала біля грубки, тремчу і сама себе не тямлю... він знов до мене, а я віхтем йому по тварі!.. Він як дренув мене по щелепах, так я кров'ю і вмилася!.. Та як заголошу несамовито!.. Він тоді прожогом двері одімкнув і зник!.. Ключниця до мене: "Цить! Цить!.."

Де там тобі цить! І сама я рада б не скиглити, так коли ж несила моя спинитися...

Позбігалися пани і вся челядь... взяли мене під плечі і відвели в пекарню. Що вже далі було, не пам'ятаю... Прийшла до пам'яті — дивлюся — аж я дома, лежу на полу, біля мене неня сидить та кулаком сльози втирає...

Потроху стала я очунювати. В понеділок на масниці3 підвелася та за тиждень, дав бог, і на ноги стала... До двору мені не загадують йти. Про волю люде вже голосно говорять, що коли не сьогодні, так завтра прийде вона.

Так воно й сталося.

Спершу прилинула до нас весняним жайворонком звістка, що в суботу на другому тилші великого посту прийде воля. І Великодня люде не так ждуть, як ми ждали тієї святої суботи. Ще не світ не зоря, а вже увесь берег так і заграв народом! Ніхто на панщину не пішов, усяке і свою роботу кинуло, і печі ніхто не розтопляв — усі ринули на берег волю стрівати.

В село до нас треба їхати через річку. Зима того року страх яка велика була: морозами то воно здоровими не брало, а снігу навергало врівень з загатами. Весна приспішила, на

Євдокії 4 вже й крига пішла. Води нагнало таку силу-силенну, що всю греблю поняла вода і міст на річці знесло, на човнах переправлялися через річку.

Так ото в ту святу суботу, скоро задніло, і я з матір'ю на берег — подивитися, як ту волю везтимуть.

Приходимо — народу тиск, усе село так і вивалило. На воді біля берега аж чотири човни, на кожному по два гребці.

Люде — наче води в роти понабирали, мовчать... Аж ось — чуємо — дзінь, дзінь, дзінь!..

— Воля, воля, воля! — так і покотилося і по березі, і по річці, і за річкою.

— Рушай човнами, рушайї!

— Не треба! Не рушай! — гукнув соцький.— Се ще не воля, не вона, се так хтось...

— Ти почім знаєш, що не вона? А як вона, так прогаємо зайву годину!.. Рушай, з човнами рушай! — гукають люди.

— Цить, не рушай, я по дзвонику знаю, що се не вона. Се становий дзвонить, а волю привезе сам єнорал. Слухайте... чуєте, як дзвоник голосить?.. Еге! Я добре вмію вгадувати. Єнорал почтою прибіжить... почтовий дзвоник наче промовляє: "Звертай! Звертай!" — а у станового дзвоник — отак як і отсей гукає: "Давай! Давай!"

Одначе люде не послухалися: човни рушили... Небавом бачимо: на двох возах приїхало аж четверо панів. Соцький4 придивляється, а далі й каже:

— То становий, а то справник, а хто ще з ними, не вгадаю... Мабуть, таки... теє... справді вона... воля.

— Воля! Воля! Воля! — знов залунало.

Приплили човни до берега, усі чоловіки, наче один, шапки миттю з голов та вгору. Та знов — "Воля, воля, воля!".

Тут зараз до церкви, вдарили в дзвона. Зроду-віку не було в церкві у нас стільки народу, як тоді! І церква повна, і на цвинтарі повно, ще й на вулиці старі баби та малеча. Після служби вичитали волю... люде радіють, аж плачуть...

З церкви веліли усім йти на панський двір.'Тут ще раз вичитали волю і сказали, щоб хрестяни ще два годи слухалися панів, щоб два годи ще робили на панів, так як і робили! Тільки нашому братові жіноцтву полегкості зараз зробили, зараз визволили з панщини. На талан мені, ми з матір'ю не були з дворових, нас і "в душі" не записували, через те й землі на нас не дали, сказали, як заводили оті грамоти: "Ваших душ в ревізії нема, тому й земля в грамоти не прописана". Мати заходилася була змагатися, каже посередникові:

— Не душі їдять, а роти, у кого є рот, тому й землі треба. Так хіба нас слухали!.. Не дали, та й годі!

— Нема у вас ревізької душі, і квит...

— Чи вона ревізька, чи не ревізька,— змагалася мати,— а годувати її треба... З чого ж ми харчуватимемо свої душі? Вони ж такі, як і в усіх людей.

— Такі та не такі, у вас не ревізькі, ваші душі жіноцькі, кульгаві.

От до сього тільки й договорилася.

А проте все ж таки я більш до двору не ходила, на прачку не ставала, панича того спекалася, віхоть отой тільки довго мені му лив, все я боялася, все думала: чи не буде мені чого лихого?.. Дяка нашому

создателеві, нічого не було, так і присохло!.. А що вже попобоялася, так цур йому!

В суботу ото стали ми вольними, святкували свою волю і в неділю, та і в понеділок ніхто і за холодну воду не взявся. Ще б пак! Малий то був у нас Великдень!

У понеділок, так сказати, як в обідню годину, вийшла я з хати, присіла собі проти сонечка на призьбі, лускаю соняхи та думаю: куди його піти мені? Де дівчата з нашого кутка? Думаю собі, аж чую голос десь; я з двору на вулицю, бачу: по дорозі рушає юрба людей. Я до неї. Дивлюся!.. Свят! Свят! Свят! Що воно таке?.. Війт їванець і соцький Наум передують, а за ними парубок в мішку, увесь у мішку по саму шию, ні рук, ні ніг його не видко, як він і переступає... і не йде він і не стоїть, іти йому по-людськи не можна, ногам в мішку тісно, суне він, наче манія та...

Про мішок той я чула від людей, а на власні очі не траплялося бачити, як у нього закидають. Пан наш — куди тобі який вигадливий був на всякі кари! Отож він і мішок той вигадав: коли хто прошпетиться, було, яким бунтом, він і звелить його в мішок зав'язати та й загадає йому в мішку по вулиці ходити... Люта душа була у нашого пана, нелюдська.

— Хто отеє такий в мішку і за що? — питаю я у дівчат. Сама не тямлю, чому мені цікаво стало знати.

— Се ж,— кажуть,— Антін, панський кучер: як загуляв з самої суботи, так і досі його в дворі не було; коні панські третій день стоять без догляду, аж ржуть, що не поєні й не годовані... Учора нікому було панів і до церкви повезти.

"Так отеє така воля!" — подумала я собі і якось нехотя кинула очима на того кучера... Кинула, а очі мої так і прилипли до його тварі... Глянув і

він на мене своїми великими очима... Сині вони, наче блакить на небі... Зустрілися наші очі!.. Господи, щовоно сталося зі мною? Не одірву своїх очей від Анто-нових! Отак і провела я його до двору... а тут спинилася: панич та віхоть упали на думку; я мерщій до господи.

Сіла на лаві. Якось ніяково мені; не то сумно, не то й журливо, і на серці якось чудно, скорботно, сказати б, так ні ж! Ніби там промінь весняний гріє і веселить...

— Сідаймо, доню, обідати,— каже мати.

Сіли... Вмочила я губи, та й годі; не йде мені на душу борщ наш; не тому, що він нізчимний, а тому, що Антонові очі так і лищать у мене в очах...

Другого дня тягне мене щось на вулицю та й тягне, та так тягне, що не спромолша я не піти. Пішла — сама не знаю чого. Стала під вербою, не тямлю чого стою!.. Прямо навожде-ніє якесь на мене наче хто наслав, наче я несамовита... Постояла, пішла до двору, спинилася біля брами, дивлюся на стайню і думаю: "Чи випустили кучера з мішка? От коли б його побачити..." Замість того бачу: вайло оте, ключниця, суне з повною в'язкою ключів та брязкає ними, наче коновал той... "Цур тобі, хмаро!" — подумала я та бігцем назад від брами. Що ж би ви собі думали? Вона таки, мабуть, помітила мене та й наврочила, бо з того самісінького дня так мене і нудить, так мене і вабить іти до двору, чи не побачу кучера. Цілий тиждень щодня никала та все визирала. Марне! "Хоч би тобі один разочок побачити... За тиждень чую, люде гомонять: приїде посередник, кучера з паном судитиме... Кучер би то, скоро випустили з мішка, зараз рушив до міста позивати пана за той мішок.

Справді, небавом посередник приїхав і людей, і пана, і кучера кликав, судив їх і присудив, що пан не по-людськи зробив, зав'язавши живу людину в лантух, та ще й велів на глум водити його по селу. От за

те і присудив посередник: бути Антону вільним, і зараз визволив його з-під пана...

До самого Великодня не трапилося мені ніде побачити Антона; прочула тільки, що став він до жида — до шинкаря — за кучера. А на Великдень — сидимо ми з дівчатами на вулиці. Сидимо, веснянок та гаївок співаємо. Аж ось і парубки йдуть. Прийшли, біля нас поставали. Як глянула я, так і затремтіла!.. Між ними Антін, і так він мене своїми банькуватими очима діймає, серце мені лоскоче... Гляне він, наче заговорить, а заговорить — наче заграє... От з того часу... Е, що вже про те балакати!.. Звісно, діло дівоче... самі, здорові, тямите — коли дівка з парубком прийдуться один одному і по серцю, і по мислі... Нема в бога нічого ліпшого над кохання.

Зараз після Петра ми й побралися. На жнива Антін одійшов од лшда. Пішли ми в Рудівку, там у міщанина стали за сніп жати. Тоді давали ще жати раз за третій, вдруге за четвертий сніп; не так, як тепер стало, нехай бог милує — за шостий та за сьомий! Тепер, спини не розгинаючи, та ще коли на доброму та густому житі, то й то за день більш десяти снопів не заробиш, та ще й на своїх харчах. А тоді було: харчі хазяйські, залюбки було вдвох з Антоном шість полукіпків поставимо. От у нас без восьми снопів копа заробітку за день.

та їде якої жені! Жень у нас така була, що на пару волів більш як півтори копи не положиш, не повезуть... Жито урожайне того году бог дав, і навмолот ліпшого й не треба: по вісім мірок з копи... Заробили стільки, що до нового про хліб і думати забули. Добряче воно велося нам. У матері була телиця. Саме в спасівку вона отелилася: гарного бичка привела і сама вдалася така молочлива, що молока того — хоч купайся; раз у раз і молоко, і масло, і сир, і сколотини; самі їли вдосить і людям наділяли, і так продавали; за зиму й до Великодня десять карбованців корівка та, спасибіг їй, дала нам. Тоді у нас гусари стояли на селі, офіцерні було чимало, так вони брали у нас молоко і масло.

Обжавшись, Антін знов до жида. Звісно, ліпше б у жида не служити, так коли ж і свого діла нема, а згорнувши руки, ридіти — і гріх і сором.

Добренько так у нас все йде.

З нового году став новий шинкар у нас Старий Лейба помер. От на нового пан і напосівся: "Не держи кучером Антона, та й не держи!" Жид йому і те і се, а він і слухати не хоче, притьмом одно зарядив: "Не держи, прожени, а не проженеш ти його, так я тебе прожену".

Жид йому каже: "Договор",— а він йому на те: "Договор був з Лейбою, нехай він встане та й говорить". Чи чули ви таке? Щоб з мертих встав!.. Мусив жид послухатися. Антона мого се так за печінки взяло, що він не їсть, не п'є, ходить наче несамовитий, зубами скрегоче та панів лає... Я його втихомирюю, а він і слухати не хоче, все черкає та черкає! Скільки вже він чортів панам назичив, так моя губа того й не вимовить! Не то копанками, а цілими болотами він чортів на панів вергав!.. Черкав, черкав, нарешті як стукне кулаком об стіл, як ревоне, немов в маточину:

— Стривай же ти, чортова підошво! Я свого клину, недожавши, не кину!

І замовк! З того часу вже про панів ні слова, ні пари з вуст, та й про чортів якось менше згадує.

Добре. Коли ж ото чи на масниці, чи на всеїдному тижні,— забула вже, давнє діло, а пам'ять у мене зрешетіла,— знаю тільки, добре знаю, що не в піст, бо ми в той день вечеряли вареники з сиром. День був буденний і скоромний. Приходить Наум, соцький, загадує: завтра усім іти в церкву до служби.

— Що воно за притча така? — питає у нього мати.— Що там таке в церкві буде, щоб усім іти?.. Та яка там і служба в будень?

— Там вже почуєте яка... Безпремінно щоб усі приходили, молебество за царя буде. Завтра, значить, роковини волі, наше свято.

Вертаємося ото другого дня з церкви. Антін мій минає свій двір.

— Куди ти, Антоне? — питаю.

— Треба. ^

— А обідати?

— Я до обіду вернуся.

Пішов. Мені й невдогад, куди він; хоч би хто й зарізав мене, так би зроду-віку не вгадала. Невдовзі вернувся він, такий веселий, всміхається, твар йому аж сяє, наче роса на сонці.

— От,— каже,— оскому збив, таки так, що збив, на всі заставки виправ!

— Що? Кого? — дивуюся я.

— Нікого більш, як не його.

— Та кого се?

— Отого лисого чорта, пана...

— Нашого?

— Який він наш!.. У нас тепер, опріч бога, нема пана... Ну, та й виправ же!..

— Та за що ж? Та як же ти посмів?

— Я не сміявся. А за що, питаєш? За те, що чому він в церкві не був?.. За царя не хотів молитися? Забув, який сьогодні день? Тепер пам'ятатиме... Ну, та й виправ же!

— Буде ж тобі тепер!.. Наробив ти лиха! Пропали ми!..— та як згадала я отой клятий мішок, так уся і затремтіла, трушуся, наче мене пропасниця б'є. От, думаю, лихо! Тепер, може, і про мій віхоть згадають...

— Не бійся,— заспокоює мене Антін,— нічого не буде; я його не прилюдно, а сам на сам; ніхто того не чув і не бачив, нікому йому й писнути, проковтне мовчки, та й годі.

. — Ти ж йому що?.. Невже ти його побив...

— Ні, ні! Бить не бив! Нехай його вихор поб'є об суху дорогу. Я тільки виправ його... Приходжу, аж він в своїй кацавейці сидить на ґанку та люльку смокче... Я любенько шапку з голови, низенько йому вклонився. Він на мене вовком дише, а я йому так приязненько:

— Добрий день, пане! З святом будьте здорові!..

— Яке там у тебе свято? — бовкнув він, а я йому:

— Не в мене самого, а в усіх добрих людей сьогодні велике свято: от ми й до церкви ходили, за царя помолилися — продовжи, боже, йому віку довгого! А ви, пане, певне забули про наше свято? Не диво!.. Свято сьогодні у людей, а у панів — "урвихвіст", людям сьогодні день радощів, а про панів — "утрисльози"... Так отеє я й прийшов вам нагадати.

— Ти здурів! — гукнув він.— Геть!

А я, наче вкопаний, стою, та й почав його прати: вичитав йому і мішок, і все, що знав; зганьбив його, та тоді знов поклонився і пішов... Доки він схаменувся гукати на людей, я вже геть за брамою був... "ГукайІ — думаю, собі.— Хоч ковбика свого ввірви, нічого тепер вже не вдієш..."

Я мовчки похитала головою, нічого йому не сказала, тільки подумала: "Коли б з сього диму та не кинуло на нас полум'ям". Так воно на моє й вийшло: чи я в таку лиху годину подумала, чи то вже від бога таке судилося, чи від кого лихого — не скажу, а тільки з того самого разу і почалося моє лихо, мої скорботи; і не спекалася я їх, доки Антін мій був живий. Став мій Антін з того разу таким злосливим та мстивим до панів, що я зроду-віку й не сподівалася. Нехай би вже він над своїм паном мстився за мішок за отой, а то ж ні! Що пан, що полупанок, хоч зовсім йому не знайомий, аби, кажу, пан, то й ворог його... Ворогує Антін на нього і мститься, та так чудно, що прямо я нічого не тямлю. Цілий рік отеє він нічого, людина — як людина, ні до кого з панів важким словом не обізветься; аби ж прийшов отой день святої волі, так він і зґедзкається, наче його дрік укусив. Де б він не був, що б він не робив — усе покине, а піде та вилає пана... Казали б ви: "свого пана", так — кажу ж вам — ні!.. Чудна, занадто чудна людина в сьому разі був небіжчик, нехай вже царствує. І не яка, як не отея його вада і з світу його звела — і мені лиха і клопоту завдала...

З Марченками так все йому якось таланило, не попадався, без людей було вилає; та пан, хоч як на нього лютує, а нічого не вдіє: битися рука не підіймалася — страх брав, думка така, що й Антін не без рук... Та старий Марченко не довго й жив; то пив, а після волі так закурив, що за три роки з перепою і дуба дав. Став син його: і з сим нічого — вилає і присохне. Вперше він вилаяв його, з церкви йдучи. Се було вже на п'ятий рік після волі. Марченки наші тоді вже оголіли: стали з них такі пани, що на двох одні штани, та й ті без ґудзиків... До церкви вже не бігали четвернею, а на власній парі, як і всі хрещені... Так ото йдемо з молебства — молебство те святої волі заведено у нас щороку правити в той день, коли цар з-під панів нас визволив... Еге, так ідемо. Попереду

за всіх, звісно, паничик, той самий, що я колись віхтем помиру-вала... Антін до нього: шапку зняв, вклонився та тихцем, на півголосу, щоб ніхто з людей не чув, і ну його штапувати! "Ах ви,— каже,— пани-голоштаньки" — і всяково так... Панич, звісно, на те не сподівався, зумився, роззявив рота, слухає... На лихо йому, ще заїкуватий був, заким спромігся слово промовити, Антін вже в господі!.. Сиеить, наче й не він! Люльку смокче та весело всміхається...

Під вечір староста йде повз нашу хату, викликав Антона і питає:

— Що ти, йдучи з церкви, казав паничеві?

— Нічого не казав, прохав, чи не зарадив би він мене грішми на відробіток... У мене подушне ще не плачене... Він каже: "Подумаю",— а я кажу: "Подумайте, а я навідаюся",— на тому і край.

— Чи не брешеш ти, Антоне? — каже староста.— Гляди! Коли що, моя рада: піди ліпше повинись, перепроси панича, а то як напише до посередника...

— Нехай пише, його воля... Не писав...

А на другий рік Антін знов за своє.

Йдемо ми, він і я з матір'ю, на молебство. Певно, що в Антона нічого лихого на думці не було; ішов він з доброю душею, так же тільки що вийшли ми з свого провулка на велику улицю, сусіль ми на панича!.. Антін на нього, він на Антона — наче ті вишкварки на сковороді... Панич тільки сичить, а слова не вимовить; а мій його шпетить та шпетить!.. Отак до самого цвинтаря... Панич на сей раз вже не проковтнув, а до судді, до мирового. Суддею у нас тоді був пан доступ-ливий і такий-то, казали люди, дотепа, що другого такого на цілу нашу губернію не було.

І нас з матір'ю до судді! Суддя питає, чи чули ми, як Антін лаяв панича?

— Ти,— каже суддя до мене,— хоч і жона йому, через що я тобі і присяги не дам, а говори правду.

— Я в сьому ні в чому невістна,— кажу я,— нічого не бачила і не чула... Слобоніть мене...

І мати так само: "Невістна!" — і більш нічого. А більше судді тому і не в кого спитати... Антін же стоїть собі перед судом такий святий та божий, наче немовлятко те... Глянула я на нього і не жалкувала, що трохи з шляху праведного перед суддею звернула!.. Він же мені дружина... Та я за свого чоловіка віддала б половину свого віку, сама б себе на поталу пустила, не то що!.. Та я радніша б небо до нього прихилити... Сказано: куди голка, туди й нитка; куди чоловік, туди й жінка...

Суддя, значить, нічого Антонові... а панич тільки язика прикусив... ніяково йому...

Та й мені ніяково стало: все ж таки, хоч і на потребу своєї дружини, а збрехала, а вдруге, і те не добре, що люде візьмуть нас на зуби!.. Притиснуть сюди і віхоть, і мішок, і жида, і старого пана... У нашому селі, нічого гріха таїти, люде язикаті, люблять піднебіння чухать.

Знов же і те мені на думку впало, чи нема тут якої лихої притчі? Що воно за знак такий, що аби прийшов день святої волі, так Антін і свариться, і лається з паном? Та коли б було за що, а то — як я тобі, господи,— не до ладу воно... Добре, що досі, наче на воді, слід зникав... А що, якби люде сторонні те чули? Суддя каже: "Острогу не минув би!.." Он воно що! З чого ж воно все отеє?.. Міркую собі, голову ламаю, а не тямлю, як дійти до краю; та— й де той край?

Стала мене журба часом за серце ссати: мало хіба з мене того лиха, що од чортів його не відверну, а він ще й до пана шевською смолою липне. Негаразд воно щось, а що саме, де той вузлик, і не вгадаю... Що ж його в бога діяти? Чи в людей ради питати, чи своєю головою хисту доходити, щоб одвадити Антона від тієї лайки? А одвадити, хоч ти що, а треба, бо душа моя чує, що без якоїсь лихої пригоди не обійдеться. Не дай боже чого — шкоди зазнаємо тялекої, бо саме тільки що почало у нас хазяйствечко зросту набиратися: уже в нас і конячка завелася, вже й пара третяків-бичків, з ними Антін вже й в супрягу стає з кумом Прохором... Земельку влее наймаємо, свій хлібець маємо, влітку обоє на ріллі, а прийде зима — він фурманує... Усе гаразд, і двоє діточок коло нас, наче пташенята ті, весело щебечуть... От тільки, кажу вам, всього мого й лиха, що оті чорти та лайка з паном. Журба з ніг мене валить.

Восени панич наш звалився з ніг. "Кахи та кахи", та на самого Михайла так закахикався, що мокротиння як сперло йому дух, так він і простягся...

У мене, прости мене, мати божа, на душі полегшало: не те, щоб я йому смерті бажала, а гадала собі, що тепер вже ні з ким буде Антонові лаятися, а мені того тільки й треба. Розвиднялося у мене на душі.

Прийшов день святої волі. Своїм звичаєм люде молебство відправили. Я вже до церкви, прости, боже, не ходила, не можна було, мати нездужала, діток ні на кого було покинути, а до церкви їх брати побоялася, бо в той день незвичайно холодно було: мороз, сніг, хуга, наче в пилипівку... Так Антін сам ходив. Вже як він ще до церкви йшов, так я помічала собі, що у нього десь щемить... Такий він невеселий, суворий і до дітей непривітний: то було Парасочки він з рук не спускає, а то й словом не обізвався до неї... А вже як з церкви вернувся, так і на людину не похолшй! Не чоловік, а хмара він, густа аж темна... Уся твар йому сумом-нудьгою взялася. Мене усю так у печаль і кинуло! Злякалася вельми, думаю: закедулеав він. Я до нього і те, і се, голублю його, діти коло нього в'ються, наче метелики коло квітки. А він мовчки сидить, сопе, люльку смокче та чортів згадує... Ох! Як же у мене на серці важко

стало!.. Пораюся собі коло печі, а від нього очей не одірву; горшки біжать, а я їх не бачу.

Сіли обідати. Він чи лизнув, чи не лизнув...

— Антоне! Чого ти такий сьогодні? — питаю.

— Який?

— Несуразний... Тобі недобре? Нездужаєш? Де в тебе болить? Приліг би на печі!..

— Ніде в мене не болить... Тяжко...

— Чого ж тобі тяжко?.. Скажи, мій голубе? Поділи своє лихо зі мною, воно й полегшає...

— Ні вже! Не з тобою мені ділитися, не ти мені поможеш...

— Та що ж таке у тебе? Скажи! Не тайся од мене... Скажи!

Бачу: він трошки пом'якшав; я тоді до нього ласочкою, то з того боку, то з другого — у вічі до нього зазирну, цмокну в одно око, цмокну в друге; а в самої — чую — шпари в серце позаходили, та таки достаралася до свого...

— Того мені тяжко,— признався він,— що ні пана, ні панича нашого нема — нікого мені вилаяти... А не вилаяти не можна; не вилаю, так занедужаю...

— Свят, свят! Антоне, перехрестися!..

— Не поможе.

— Гарненько помолися Пречистій, се тебе лукавий так спокушає, серце тобі ссе.

Отак раджу його, а сама собі думаю: "Справді, шкода, що панич умер... Нехай би він його лайнув, паничеві б з того не завадило б, а він би отак не мучився... Се йому так пороблено, наслано на нього, хто ж би се такий?.."

Глянула на Антона: боженьку мій любий! Який же він змучений!.. Жаль так і закипів у мене на серці! Приміла б я, що робила...

— Чоловіче мій милий! Вдар лихом об землю! Нічого ж не вдієш, нема панів, з гроба вони не встануть...

— Нема пана,— каже він,— хоч би полупанка...

— Де ж його взяти?

Посидів він ще трошки — за шапку та з хати. "Добре,— думаю собі,— нехай провітриться. Се ж він не куди, як не товар попорати; заким попорає — вітром сум його й розвіється".

Довгенько його не було, вже присмерком прийшов в хату — і не пізнати його: такий веселий, регочеться, діток обіймає, цілує.

— Знайшов таки свого,— каже до мене,— одвів душу... Пораюся ото під повіткою, чую: щось іде, зирк — панок якийсь і біля шинку став. Я швидше туди. Аж то Рудівський Ничволоденко; змерз він, так зайшов погрітися до шинку; от я на нього вилив усе, що було на серці...

Зумилася я.

— За що ти,— питаюся я,— на "нього напався? Він же нам нічого, і панок з нього добрий!

— А проте,— каже він,— все ж таки панок він, ніхто більш... Я не винен тому, що він мені під руку підвернувся... Мені в сей день треба було когось з панів вилаяти; не вилаяв — так би занедужав, може б, і вмер... От що, щоб ти знала!..

— Не тямлю,— кажу я,— за що і про що...

— А віхоть — тямиш? А мішок — тямиш? А жида не забула?.. У! — та так на мене глянув, що мене аж страх взяв...

— Так то ж,— кажу,— хіба Ничволоденко? То ж наші Марченки!

— Усі вони одним миром мировані...

"От ти й говори з ним",— думаю собі, та щоб не гнівити вже його, і кажу:

— Який вже з Ничволоденка пан! Тільки що штани поверх халяв...

— Одначе ж комолий віл і ґулею б'є... та годі про се!.. Амінь!

"Амінь чи не амінь, а Ничволоденко тобі сього не подарує!" — подумала я собі, одначе промовчала, Антонові сього не вимовила, щоб вже не дратувати його. І добре зробила, що не говорила, бо воно на моє й вийшло; а коли б була сказала, він би тоді на мене вину звернув, сказав би: "Твій язик наврочив".

Ничволоденко не подарував свого, подав позов до судді, а суддя взяв та й зчистив з Антона 25 карбованців кари. Нічим було у нас заплатити, так корівку мою пограбували і продали... Що я з того лиха-

журби зазнала, так і не сказати! Що я по-повбивалася, що я поплакала! Чи то ж не корівка була! Первач-ка, рідна, питома, сама я її випоїла, сама на руках виносила!.. Що мого догляду на неї пішло!.. А на удій яка вона була! Цебер молока давала! Вже ж і я за нею не два цебри сліз вилила; стало б тих сліз і Ничволоденка втопити, хоча, правду сказати, і він не винен, і не на нього ті гроші пішли... А все ж корівки тієї, моєї лисенької голубки, і тепер мені жаль... Вона така була добра... У хату сама приходила!.. Прийде, було, та так любесенько: ме! Я зараз лустку хліба, посолю та й дам їй... А вона — хліба кусне і в руку мене лизне, поцілує... Вдячлива душа була. Почну, було, доїти, вона стоїть, наче вкопана, не поворухнеться, тільки так на мене позирає, як не заговорить, буцім хоче спитати: чи досить молока? А чистючка яка з неї була: зроду, було, на мокрому не ляже, тільки на сухій соломці... Пійло було як п'є, так не бовтає його, не колотить мордою на дні, а так любенько, тихцем смокче його зверху; нап'ється — зараз до ясел та губенята свої об з'їди й обітре, наче людина. І ніхто її тому не вчив... Сказать би, у матері перейняла, так мати її того не вміла, та й з себе мати її, хоч і добра була на молоко, а неохайна коло себе, наче та жидівка стара: раз у раз задрипана і хвіст у гною. Чистючка моя Лисочка була. Та ще й масті її бог наділив такої, що на всі села не було такої другої: така ясно-полова, аж жовта, проти сонця, було, наче золото те вилискується! Шерстинка в шерстинку, одна дб одної наче так і прилипла, наче хто усю її поливою облив!.. А хвіст — чорний, обіймистий, наче коса в дівки. Ріжки у неї — наче виточені, а на лобі лисинка білесенька, та не просто лисинка, а наче зіронька та кінці розпустила на вісім сторін!.. Так отаку-то мою корівку пограбували і продали!.. Се ж вони шматок душі з мене вийняли. Не пішла вона на користь і тому, хто її купив: сльози мої випадком йому випали... Купив її рудівський писар — Василенко. Вона, нещасниця, занудилася без мене та небавом і здохла... Так йому, тому Василенкові, й треба: ніколи не купуй ні краденого, ні грабованого.... Я наче знала, що вона у нього здохне: як взяли її на налигач — у мене серце так кров'ю і облилося... а як вивели з двору, я вдарилася в груди та як заголошу... За саму царину провела її та все оплакувала. Вертаючися — зло мене взяло на Антона: "Се ж все не через кого, як не через нього,— думаю собі,— приміла, зубами б в твар йому

впилася..." Люта я тоді на нього була, думала: "Прийду до господи, так його коромислом і опережу! І гріха не побоюся! З'їв він мою Лиску..." Прийшла, сидить він під хатою на призьбі, глянула на нього, а у нього сльози з очей цівкою... — Се ти за Лискою? — питаю...

Він головою кивнув; я годі — ну його до серденька пригортати; де те й зло поділося!.. Пригортаю і сама плачу та Ничволоденка кляну...

До самого вечора ми плакали на призьбі. Про Лиску вже з того часу ні він мені, ні я йому ні слова, хоча моя Лисонька ніколи у мене з пам'яті не виходила і довіку, до суду не вийде!.. Не можна її забути... Отже, хоч як я вбивалася за Лискою за своєю, а думала собі: "Бог дав, бог і взяв! Нехай!.. Нехай Лисчина душа спокутує Антонові гріхи. Тепер він сам бачить, що воно непереливки з панами мірятись чубами. Еге! Зрозуміє свою ваду, та й схаменеться, і заречеться".

Так я думала, та не вгадала! Не така була божа воля. Не докажу вам, яким ото робом усе добро Марченків перейшло до нових панів — до Петруняків. Вони не тутешні родом, десь там з-за Десни, казали люде; а де та в бога Десна, я вже й не скажу. Так ото приїхали вони до нас на село. Навесні приїхали. Пан і пані: дітей не було у них; вона безплодницею і вмерла. Людина з неї — як людина, трохи пришелепувата та вельми довгов'яза, а то все нічого, так як і в усіх добрих людей, А чоловік у неї — так ні!.. З себе він моторний, хрін його не взяв, та вдача собача. Кирпу проти людей так драв, що й кочергою її не дістанеш.

Чуємо: поміж людей гутірка йде, що новий пан хоче в нашому селі якийсь новий лад заводити, щоб, бачте, все по-новому. Усе б то те, що досі було, знікчемніло, старе вельми стало. "Що ж то він нове вигадає?" — думають люде. Помічаю я, що люде наші заходжуються взяти його на глузи, бо вже дід Кіндрат не дурно ж процідив раз крізь зуби, що:

— У нового пана щодня сучка п'яна...

— Як їй не бути п'яною,— додав мій Антін,— коли у нього і свині пиво п'ють...

— То бач,— мов Кіндрат,— свині не панські, а якісь нові... У нього усе "нове", старе, каже, знікчемніло... Дивись!.. Знікчемніло! Сонце старіше за все на світі, а чи знікчемніло воно?..

Новий пан справді в свиноті кохався, заходився розводити нових свиней, такі вони, наче голі та довгов'язі були. Не пішли йому в руку, повиздихали до ноги.

Ну, от і прийшов новий день святої волі. Я була певна в собі, що в Антона лайка чисто з голови вилетіла. Йдемо з молебства. Антін повернув до свого провулка, а староста до нього:

— А ти, Прядко, куди? Забув хіба, що треба на громаду? Ходім лишень?..

— А що мені в громаді?

— Як що? Рада буде про пастуха та про город коло цвинтаря, і піп буде, і пан буде...

— Ходім,— каже Антін,— і з голосу його чути, що він наче чогось зрадів. А мене так і кольнуло в серце. "Ні,— кажу собі на думці,— не пущу я його самого, піду з ним, щоб нечистий знов не нацькував його на пана".

Він ч змагався, щоб я не йшла, а я таки не послухалася, пішла і влсе й на ступінь від нього не відходжу, стережу, наче просо від тих злодіїв неприторенних, від горобців.

Пан ото і зняв річ про те, що не слід влітку свиней по селу пускати без догляду, а треба череду свинячу завести, пастуха до них

приставити, а під випас пан своєї землі дасть. Громада на те нічого, наче й пристає, бо думка у пана таки не ледача була. Дід Кіндрат тоді й питається:

— А хто ж у нас за свинопаса стане? Антін мій і вихопився на те.

— Вже ж,— каже,— ніхто, як не той, у кого свиней фльше, ніхто так, як він, не тямить свинячої вдачі — значить, він і поводитиметься з ними уміючи, по-свинячому...

— Чи до речі ж воно буде? — озвався хтось.— У кого на селі свиней найбільше?

— У пана,— відповів староста.

— Так себто виходить на те,— озвався Антін,— що панові ставати за свинопаса...

Я його за рукав сіп:

— Схаменись, Антоне! — а він мене ліктем під бік та на мене: — Цить, не твоє діло!

Я кинула на нього очима і злякалася: такий він суворий, такий охмарений та страшний, що я аж затремтіла і замовкла та мовчки молюся: "Союзом любові та згоди зв'яжи, Христе..."

Пан того не стерпів, щось зашкварчав, а Антін ближче до нього, взявся в боки і каже:

— Ви, пане, так заторохтіли, наче колесо по грудді, буцім ви злякалися чого... Ви говоріть з повагом, не бійтесь, не вважайте на те, що я бондар, а говоріть зі мною, як з простим чоловіком...

Люди зареготали, а пан так і приснув... Ну, з того й пішло у них!.. І посипав Антін, наче з рукава борошно, шкулкими словами...

За те ж і йому, моєму Прядці,— нехай вже він царствує,— добре насипали: на цілий тиждень суддя звелів у ^сурдшу його закинути... Сорому було нам на ціле село.

Тоді я зареклася і сама собі заприсягнула: як діждемо дня святої волі, не пущу Антона з двору; хоч він нехай мене б'є-катує, а не пущу; просто на плечі йому сяду, округ шиї обів'юся, а не пущу. Діждали. Він мої думки і спостеріг... Ще й на світ не займалося, як я прокинулася, зирк — нема Антона в хаті. Я швидше ноги в чоботи, кожушанку на хребет та за двері. Ник я під повітку — нема його; ник у хлівець — нема; я в суточки, в клуню, в комору — нема. Де ж він дівся?.. Біжу до двору, до шинку, до церкви — ніде й духу його нема! Людей розпитувала — чи не бачив хто?.. Ніхто не бачив.

Сиджу я собі, сумую; вже й до печі руки не беруться; діжу треба б місити, а я сиджу... Вже люди з церкви йдуть, а я сиджу, все думаю: де дівся Антін? І так мені в голові і на серці недобре, аж в очах тьмяно... Скотинка реве не поєна, не годована, а я з лави не підведуся... Аж двері — рип! Антін в хату...

— Де ти був?

— Там нема, де був.

— Кажи, де?

— На хуторі у Міщенка,— се такий панок був, хутірцем собі на одшибі жив.

— Чого тебе туди носило?

— Звісно, чого...

— Кажи чого? Признавайся!

— Наче не знаєш... Вилаяти треба було...

— ї вилаяв?

— Виправ...

— Лишенько ж моє важке, горенько моє тяжке! — заголосила я.— Мало тобі Лиски, мало хурдиги! Тепер тебе

— Старий, не годжуся,— ще й жартує.

— В острозі згинеш...

— Хоч би й під острогом, а не можна, не можна мені інакше!.. Але не турбуйся! Міщенко панок добрячий, до позвів не охочий, та я його без людей, сам на сам...

— Що ж він тобі? Не бив?

— Нехай би попробував!.. Ні!.. Тільки й сказав: "Чи ти здурів, чоловіче? Чи мати тебе дурнем на світ породила?"

Дійсно, Міщенко не позивав, спасибіг йому... Минув ще рік.

Всю ніч перед святою волею я вже й очей не заплющувала, все стерегла, щоб уночі Антін не зник з хати. Лежу та з-під рядна сочу його; бачу: він встав, тихесенько озувся, одягся, підперезався, вже шапку бере з кілочка; я тоді &-під рядна, в чому була, прожогом до дверей, розп'ялася.

— Стій,— кажу,— хоч убий мене, а не пущу з хати... Він до мене:

— Геть! Не жартуй...

— Не до жартів!.. Куди ти злаштувався?

— Пусти...

— Не пущу...

— Пхну!..

— Пхай, а не пущу, за ноги вчеплюся...

— Пусти, а то битиму!..

— Хоч убий, а не пущу. Знаю куди ти! До панів!

— Пусти! — як закричить він, так наче з шкури вилазить. Я трохи злякалася була, похолола, але мати божа глянулася на мене, піддала мені духу, зараз я отямилася і кажу:

— Хоч ти кричи, хоч верещи, а не пущу,— ну його вмовляти, оброзумлювати. А він і собі трохи схаменувся, вже не кричить, а проситься. Та так жалісно, так жалісно проситься:

— Жінко моя! Ягідко моя люба! Пусти мене, не муч мене! Не доводь мою душу до гріха... Пусти!.. Зроду-віку ні в кого не просився, мовчав, терпів, а тепер не витерплю, прошуся у тебе: пусти, пусти мене!

Бачу я: трудно йому, аж сльози на очах виступили, та й мені не легко, треба мені на своєму встояти, і кажу:

— Не пущу...

— Не пустиш?

— Не пущу...

— Так клич же попа, нехай сповідає і причащає мене, бо я чую, що помру... Нудно мені, трудно мені на серці... Щось підступило, давить, дух спирає. Ой, ой! Пусти! — та з сими словами як заплаче, заголосить!.. І жалісно мені, і сумно, і страшно мені стало... Діти зі сну позскакували і собі голосять... Що ж мені робити, що мені чинити? Чи панів милувати, чи свою дружину мордувати? Сидить він на лаві, плаче, а я чую, що сльози його в серце до мене капають і там приском печуть... Хоч би він вхопився, думаю собі, та одіпхнув мене від дверей, я б вже й не пручалася, лучче б він вдарив мене, мені б не так тяжко було; несила б моя була його спинити... Так ні ж! Сидить він, наче приборканий, не лютує, та, плачучи, проситься, жалю мені задає... Переміг мене жаль; я двері навстіж! — Іди!

Закурив він, тільки підошви манячать, а я тоді собі в сльози...

Пощастило нам того разу. Панів не було на селі; вони ще вчора поїхали до міста, так Антін видрав там у них у господі якогось недопанка та на ньому й погострив свого язика. Обійшлося ні на чому.

А я стала собі на думці: з чого отеє у нього, у Антона мого, земля йому пером, отакий попуск божий? Цілісінький год він чоловік такий, що дай, боже, і всім людям, хоч в ухо його бгай. Аби ж прийшов день святої волі — він і займеться проти панів. З чого воно?.. Радилася я з попом: "Се у нього перехід,— каже батюшка,— над ним треба б ордію вичитати, але я не вмію того. Се треба у Виноградний монастир, десь аж за Києвом, там ченці вичитують..."

Я й приміркувала собі, що на все воля божа і проти неї чоловік нічого не вдіє. Нехай же воно йде, як бог дає...

Так воно і йшло до самої Антонової смерті; здається, цілих двадцять років. Не малий то час! Багацько, пребагацько всього за сей час перемінилося: що тоді тільки сходило, тепер вже виросло; що тоді починало зростати, тепер вже зістаріло; а що тоді починало старітися, за двадцять років струхло, спорохніло... І над нами трохи господь глянувся, послав на нас свою руку благу. Антін, правда, не позбувся своєї вдачі, не покинув своєї вади лихої лаяти панів в день святої волі, але господь сокрушив панську гординю. Пани і з нашого села, і з сусідніх перейнялися думкою, що не треба уважати на Антонову лайку, бо він в той день людина непритаманна...

Як почали ото пани не вважати на Антона, як ославили його несамовитим, так з того часу не геть я турбувалася, тільки було опасуюся, щоб не напався він на кого такого, що не тямить його вдачі, та й потягне його в суд... Спасибіг богові, не траплялося такого, мабуть, мати божа одвертала.

Так от, бачте, з якою чудною людиною мене доля спарувала!.. Е-ех! Коли б не ті дві вади у мого Антона, звікувала б я з ним4, не зазнавши ніже єдиної хмарної години!.. Так,— кажу ж вам,— нема щастя без нещастя... Не було б ночі, не було б і дня...

Чудна, чудна людина був небіжчик... Упокой, боже, його душу з святими і з преподобними! Чудно він і вмер.

Кажу вам: як ославили його несамовитим, так з того часу пригоди з його вади не траплялося, хоча він і не покинув свого призначення. Почне, було, своє вичитувати, так, коли той, на кого він напустився, огризнеться супроти його, він того не довго лає... Аби ж хто змовчує, того вже він випере до-поту; доти пратиме, доки і в самого сорочка хлющем візьметься.

Чудно так, кажу вам, помер Антін.

Того году, як судилося йому вмерти, заманулося йому мірошникувати.

— До хазяйства,— каже,— я вже старий, підтоптався! Нехай син править, а я собі млин споруджу та й мірошникуватиму.

— Та й добре ж,— я йому на те,— дай, боже, час добрий, може, мірошникуючи, і панів кинеш лаяти...

— Ні, Оришко! Сього й не думай і не гадай про се; не кину...

— Чому?

— Тому, що ти не тямиш...

— Чи вже?! До срібного волосся дожила, розуму й на стілечки не нажила?

— Авжеж, не нажила. Тобі здається, що я панів лаю?

— А то ж кого, коли не їх?

— О, бач, і не тямиш голово!.. То я неволю людську лаю... Щоб ти знала, як прийде день святої волі, так у мене й закипить на серці проти неволі людської. Коли б я її побачив, я б її зубами загриз, та не знаю, яка вона, чи така як ото холера, чи така як трясця?.. Не знаю! Тільки всього й знаю, що так вона людей неволить, як пани колись...

Так ото заходилися ми коло млина. Треба було заздалегідь дерево на клітку вивезти. Купив він у Маслаченка і на клітку, і на вал, і на рамена. Поїхали рубать. Рубає він собі деревину, березу, чи що, цюкає та

цюкає, а вона зразу як шугоне та на нього; він хотів відбігти, та не встиг, ступнів зо три відбіг; вона його й причавила і гіллям, і цівкою, ноги так йому і розплющила...

Привезли його додому, знесли в хату... Ледві він дише... Покликала я попа... запричастив він його... День, другий, третій — не оживає чоловік, не вмирає, а на четвертий день попрохав їстоньки... Зраділа я невимовно... Думаю: одужає... І, дійсно, був би одужав, коли б не настиг день святої волі... А то ж саме за тиждень настиг.

Ледві стало світати, чую я: Антін мій — упокой, цариця небесна, його душу — так тяжко-важко стогне та до мене так болісно:

— Жінко! Чи знаєш, який сьогодні день?

— Святої волі,— кажу йому, а собі думаю: "І тепер не забув".

— Порятуй же мене, а то пропаду...

— Чим же мені тебе рятувати? Рада б я небо до тебе привернути, душу свою до тебе вложити...

— Ні, не те!.. Не те!.. Візьміть мене, винесіть на сані, та везіть до панів...

— Господь з тобою, Антоне! Невідь-чого заманулося тобі... Як се можна!.. Надворі така холоднеча, тобі з хати не можна, в хаті під кожухом дрижиш!.. Вгамуйся, голубе мій, перехрестись та читай: "Ослаби, остави..."

— Не поможе! Ніщо не поможе!.. Везіть мене, чую, що смерть прийшла по мене!.. Он вона в кочергах вже стоїть, я її бачу... Глянь! Як зуби вискалила... Бачиш...

— Та заспокойся!.. Невідь-що тобі ввижається...

— Ні, не ввижається, я виразно бачу її... Порятуйте ж мене, не дайте мені занести гріха на той світ...

— Попа,— питаю,— покликати? — і бачу: якось твар його міниться, не та стає, зблідла і опала...

— Не попа, а пана... Нема пана, хоч недопанка... Рятуйте! Та з сим словом як заридає!.. А потім:

— Тривай! Тривай! Не підходь ще!.. Я зараз, зараз... Везіть мене швидше до панів!.. Жінко! Придерж її, не пускай її до мене...

Зумилася я, не тямлю — про кого він каже придержати, в хаті, опріч мене та сина, нікого... А він все своє:

— Не пускайте її до мене, нехай підожде, доки вернуся від панів...

— Кого не пускати? — питаю.

— Смерті, смерті! Он вона наставляється йти по мою душу...

Отут вже і я стерялася... Не збагну, що й почати, та й кажу синові:

— Бігай швидше по кума Мусія, нехай іде, раду дає... Заким прийшов кум, Антін мій усе одно верзе:

— Везіть мене, я зараз, підожди...

Прийшов Мусій. Антін вже не пізнав його; може, через те вклепався, що кум був в жупані; так він і взяв його за пана. Скинув на нього очима, — такі вони зробилися, наче сонні,— та тоді й почав:

— Ой ви, пани голоколінці! Бодай вам...— і те, і се, і п'яте, і десяте. І чого вже він їм не бажав! Страх і згадати... Бажав, бажав, тоді як заскрегоче зубами, так аж ікавка на нього напала...

— Біжи, сину, за попом,— мовив кум. Антін блиснув очима...

— О тепер,— каже,— йди!.. Іде, іде!.. Ох! Рятуйте!.. Та з сим словом і богові дух віддав... Чудна людина, чудна і смерть її.

Упокой його со святими!..

1895 р.

1 Маковіївська вода — вода, освячена під час церковного обряду в день пам'яті християнських мучеників братів Маккавіїв. У народі цей день має назву Маковія, відзначається 1 серпня за старим стилем.

2 ...с аме на Варвар и...— В день пам'яті християнської святої Варвари, припадає на 4 грудня за старим стилем.

3 Масниця — давньослов'янське свято проводів зими, пристосоване християнською церквою до тижня перед великим постом і пов'язане зі звичаєм веселитися та готувати певні страви (млинці, вареники з сиром).

4 ...н а Є в д о к і ї...— в день пам'яті християнської святої Євдокії, що відзначається 1 березня за старим стилем.